

הרב פרופ' נריה גוטל

משקלו ההלכתי של המימד הנפשי במלחמה¹

א. מבוא

הכל מודים במשקלו הלא-מבוטל של המימד הנפשי בכל הליכות חיי אדם, גם בעת שלום וגם – על אחת כמה וכמה - בעת מצוקה, כמלחמה. בהתאם לכך אין זה מפליא שבמקרים רבים, גם ההלכה שיקללה גורם זה במכלול השיקולים המובילים להכרעה הלכתית. נכון הוא שלא תמיד שיקול זה מכריע. לא פעם הוא יצומצם, או אפילו יידחה, מפני שיקולים חמורים יותר, ועם זאת מקורות רבים חוזרים ושונים: "יתובי דעתא" הוא גורם הלכתי משמעותי. ואולם, תדיר מתעוררת שאלה של מידה ושל גבולות.

בהתאם לכך, וביחס ל'הלכות מלחמה', יש לדון במיגוון תרחישים הנוגעים למימד הנפשי. תרחישים אלה, מהם שנוגעים ללוחם עצמו, מהם שנוגעים לעורף האזרחי ומהם שנוגעים לשאלת היחס לאויב. לדוגמא:

• תחושת שייכות: האם נכון לסכן חיילים לצורך מטרה מורלית? למשל, האם מותר לשלוח חיילים למקום שנמצא תחת אש על מנת להכשיר מטבחים לפסח, כאשר עיקר המטרה אינה אלא מתן תחושת "שייכות", שכן ידוע שמדובר בחיילים שאינם שומרי תורה ומצוות? ומה בנוגע לשליחת להקה צבאית, תחת אש, על מנת ש"תחמם" את לב החיילים? וכן, האם יותר חילול שבת על מנת להביא בגדים נקיים לחיילים שנלחמים?

• תזונה משופרת: האם מותר לחמם אוכל בשבת בעת מלחמה, כאשר הטענה-תואנה הנשמעת היא שהדבר נחוץ מסיבות מורליות?

• פינוי חללים: האם יש לסכן חיילים לצורך פינוי חללים? האם יש לחלל שבת לפינוי כזה, כאשר העילה היא – בעיקרה – מורלית? ומה באשר לזיהוי חללים בשבת?

• הודעה למשפחה: האם יש להודיע בשבת טלפונית לבני משפחה על קרובם הפצוע, הן כאשר הלה דורש את הגעתם והן כאשר אינו דורש? האם יש להודיע לבני משפחה על חלל – רח"ל - מחשש שיוודע להם בדרך-לא-דרך ע"י אחרים?

• עידוד: האם יש להתיר שליחת פסיכולוג, רב, איש רוח, בשבת, ליחידה שנמצאת – לדעת אנשי מקצוע - בהלם קרב?

• שבצ"ק [=שיבוץ קרבי]: האם יותר מילוי שבצ"ק בשבת בטענה של יישוב דעת? ומשדה הקרב אל העורף, ומישראל – להבדיל - ביחס לאויב:

• תקשורת המונים: האם יותר לחלל שבת בשל חשש לדמורליזציה של האוכלוסיה האזרחית שבעורף – הפעלת כריזה ותקשורת? ומזווית אחרת – מורלית אף היא: באיזו מידה נכון "ליצור" הן בעם והן אצל הלוחמים, הלך-רוח נפשי, שלילי, כשנאה, ביחס לאויב?

• לוחמה פסיכולוגית: ובכלל, מה מקומה של לוחמה פסיכולוגית לאור ההלכה, הן בהתגוננות מלוחמת האויב עלינו, והן בהתקפתנו את האויב?

¹ מתוך דברים שנאמרו במסגרת יום עיון לזכר הגר"ש ישראלי זצ"ל, ירושלים, י"ט בסיון תשס"ד.

השאלה היסודית העוברת כחוט השני בכל הנ"ל היא: באיזו מידה מתחשבת ההלכה באספקטים נפשיים, מורליים, בהכרעותיה בסוגיות לחימה? עד כמה צריך המימד הנפשי להוות משקל בהכרעה הלכתית של הלכות מלחמה?

הטענה שנבקש לומר להלן גורסת כי בשונה מ'ענת שלום', הרי בכל הנוגע ל'ענת מלחמה', ההיבט הנפשי, המורלי, הוא אבן יסוד בתשתית הדיון ההלכתי. הוא אבן פינה שממנה אין לזוע וכי נודעה לה השפעה רבה ביותר על ההכרעות ההלכתיות במיגוון תרחישים מעין אלה הנזכרים לעיל ונדונים להלן.

ב. המימד הנפשי כמשקל הלכתי ב'ענת שלום'

כאמור, משקלו ההלכתי של המימד הנפשי אינו ענין ייחודי לסוגיות המלחמה. כך לדוגמה משוקלל המימד הנפשי, הלכתית, בדינה של יולדת סומא המבקשת להדליק עבורה את האור בשבת,² ואולי אפילו במצב שלא היא ולא המיילדת אינן מבקשות, ובכל זאת נדליק;³ הוא משוקלל בהלכה המורה על חימום מים בשבת לחולה שיש בו סכנה הרוצה לשתות שתייה חמה או מבקש להתרחץ במים חמים, וזאת גם כאשר המטרה אינה אלא לרעננו בכדי להקל על מחלתו;⁴ כך בא שיקול זה לידי ביטוי בדינו של תינוק הסגור אחר הדלת וקיים חשש שיתבעת, ומותר לשבור את הדלת מחמת סכנה נפשית זו, וזאת אפילו אם לשובר יש ענין בעצים שכן הוא זקוק להם לעשיית נסרים ולקסמים, ואפילו אם ניתן להרגיע את הקטן באמצעים חלופיים, ואפילו אם צפוי שמפתח יגיע בעוד פרק זמן לא ארוך;⁵ יתירה מזאת, לעיתים צריך לחלל שבת גם אם הושארה הדלת פתוחה ולא נעולה, זאת במקרה שקיים חשש כי הקטן יתבעת מחמת היעדר הוריו;⁶ כך גם בדין נוכחות הבעל בחדר הלידה, ואפילו סיועו לאשתו-יולדת הדורשת זאת, ובשניהם השיקול הוא מנוחת הנפש של היולדת,⁷ וכן הוא הדין בשאלת ליווייה בנסיעת רכב בשבת;⁸ כך גם בדינו של חולה הנזקק לאכילת בשר וישחטו עבורו בשבת ובלבד שלא יסלוד מאכילת נבילה;⁹ כך גם בדינו של החולה בצרעת, שיובאו לו תפילין, להנחה, הגם שידוע כי בעקבות זאת יאלצו לשורפן;¹⁰ כך לחישה על נשיכת נחש, בחול ובשבת;¹¹

2 בבלי שבת קכח ע"ב; שו"ע או"ח סימן של, א.

3 תוספות ישנים שילהי יומא, המובאים להלכה במשנה ברורה סימן של סק"ג - "אפילו אינה אומרת כלום וגם החכמה אינה אומרת כלום נמי מדליקין", וראה שם ביאור הלכה ד"ה ומדליקין.

4 משנ"ב סימן של ס"ק יג, שער הציון סימן שכח ס"ק יא וביאור הלכה שם סוף ד"ה כל; וראה שמירת שבת כהלכתה חלק א פרק לב, סעיפים כב, כו, עב, עג, פא; נשמת אברהם כרך ד, או"ח סימן שו (עמ' כט-ל).

5 בבלי יומא פד ע"ב, משנה ברורה סימן שכח ס"ק לח.

6 תורת היולדת יב, ב.

7 שו"ת אגרות משה, יו"ד - ב, סימן עה; שו"ת מנחת יצחק - ה, סימן כז ושם - ח, סימן ל.

8 חזון איש - קובץ אגרות, קמא; שו"ת אגרות משה, או"ח - א, סימן קלב.

9 שולחן ערוך אורח חיים סימן שכח סעיף יד ומשנה ברורה שם ס"ק לט המבאר שהפסיקה המתירה שחיטה אמורה אפילו לנוקטים שבת "דחוייה" אצל פיקוח נפש, ולמרות זאת התיירו "שמא יהיה קץ באכילת נבילה".

10 שו"ת מנחת יצחק - ד סימן ח.

11 רמב"ם הלכות עבודת כוכבים יא, יא.

כתיבת קמיע וכן טלטולו בשבת;¹² מתן תוקף בשבת לקניינו של שכיב מרע;¹³ הודעה למשפחה על חולה מאושפז,¹⁴ ועוד כהנה וכהנה.

ג. המימד הנפשי כמשקל הלכתי ב'עת מלחמה'

עם זאת, דומה שקיים הבדל מהותי בין התחומים שפורטו לעיל ובין נדון דידן: כל המנויים לעיל מקיימים ביניהם מכנה משותף: מדובר במקרים יחידאיים, לפלוני ולאלמונית, במקרה מסויים כזה ואחר. לא כן נידון דידן, סוגיית הלחימה. דומה כי כאן מקבל המימד הנפשי משקל קבוע, לכל ותמיד. הוא מובנה בתוככי ההלכה גופה, ובהתאם לכך השלכותיו מקיפות הרבה יותר, מה שמתבטא בכמות ההכרעות הנובעות מכך ולא פחות מכך גם ב"איכותן". נראה שרק כך - בהבחנה המהותית - יינתן פשר לכמה וכמה הלכות מלחמה, ואם כנים אנו בניתוח זה, אזי נוכל לנסות ולהחיל עקרונות אלה, הלכה למעשה, על מצבים חדשים נוספים.

צא ולמד: לפנינו כמה וכמה הלכות פסוקות, הכרוכות אמנם גם הן ב"יתובי דעתא", ברם אם הן היו זהות באופיין עם 'הלכות השיגרה', הרי ההכרעה הנקוטה בהן היתה יותר מתמוהה.

1. מאכלות אסורות

לדוגמא, מאכלות אסורות. בבבלי חולין (יז ע"א) דן ר' ירמיה בהלכות אלה ובמהלך דבריו קבע כי "בשבע שכבשו - דבר טמא אישתרי להו, דכתיב (דברים ו, יא) ובתים מלאים כל טוב, ואמר ר' ירמיה בר אבא אמר רב: כתלי דחזיריי", שגם הוא, ואפילו הוא, הותר, אם כי יתכן שההיתר הוגבל רק ל"שלל של עובדי כוכבים" ואילו "דידהו לא אישתרי".

ובאמת נחלקו רמב"ם וראב"ד בשאלת היקפו של ההיתר. הרמב"ם (הלכות מלכים ח, א) הורה כי "חלוצי צבא כשיכנסו בגבול העכו"ם ויכבשום וישבו מהן, מותר להן לאכול נבלות וטרפות ובשר חזיר וכיוצא בו, אם ירעב ולא מצא מה יאכל אלא מאכלות אלו האסורים, וכן שותה יין נסך, מפי השמועה למדו ובתים מלאים כל טוב ערפי חזירים וכיוצא בהן". לאמור, לדידו ההיתר קיים אך ורק כאשר "ירעב ולא מצא מה יאכל" וישתה, שאז, ורק אז, הותרו באכילת כל דבר. חלק עליו רמב"ן בפירושו לתורה (דברים ו, י; ומעין זה גם בפירושו לבמדבר לא, כג), וטענתו בהירה: אם מחמת פיקוח נפש אתה בא, הרי אין זה חידוש ייחודי ללוחמי צבא, שכן הוא שייך בכל אדם, ותמיד! על כרחך, גרס רמב"ן, "לא בשביל פקוח נפש או רעבון בלבד הותר בשעת מלחמה, אלא לאחר שכבשו הערים הגדולות והטובות וישבו בהן התיר להם שלל אויביהם. ולא בכל חלוצי צבא, אלא בארץ אשר נשבע לאבותינו לתת לנו כמו שמפורש בענין". זו גם הסיבה שהלכות "גיעולי כלים" נדחו עד מלחמת מדין ולא נאמרו תחילה, כבר במלחמת סיחון ועוג - אין זה אלא משום שאכן במלחמת סיחון ועוג הכל היה מותר, "והטעם, כי סיחון ועוג מלכי האמורי הם וארצם מנחלת ישראל היא,

¹² שו"ת הרשב"א - ד סימן רמה.

¹³ בבלי בבא בתרא קנו ע"ב.

¹⁴ שו"ע או"ח סימן שו, ט ומשנ"ב שם, ומהם נראה דשרי רק באיסורים דרבנן, וראה ערוה"ש שם, כ; אכן בשו"ת חלקת יעקב חלק א סימן סד וכן בנפש חיה על שו"ע סימן רעח משמע דשרי גם באיסורי תורה; וראה ציץ אליעזר ח, סימן טו פרק ט (עמ' קו), שמירת שבת כהלכתה חלק א פרק לב הערה פב, נשמת אברהם כרך א או"ח סימן שו, ד ושם סימן של סק"ד ושם בכרך ד, לאו"ח סימן שו (עמ' כט-ל) הבחנתו "בין שני מיני יתובי דעתיה".

והותר להם כל שללם אפילו האיסורים", לעומת "מדין לא היה משלהם ולא לקחו את ארצם, רק לנקום נקמתם הרגו אותם ולקחו שללם ולכך נהג האיסור בכליהם...".

נמצאת אומר אפוא כי לדעת רמב"ן, בעת מלחמה התירה התורה אכילת מאכלות אסורות גם בלא עילת רעבון ומצוקה גופנית, בפורטה את הלוחם מכל התלבטות בנושא. לאמיתו של דבר, גישה זו אינה רק נחלת הרמב"ן, ולא רחוקה מכך גם גישת הרמב"ם, לפי הרדב"ז. לדידו, לא כיוון רמב"ם למצב רעבון של ממש, פיקוח נפש גמור, שאז הרי ההיתר מובן מאליו ואינו ייחודי כלל ועיקר ללחימה. "לא איירי [מבהיר רדב"ז, אלא] כשהם מסוכנים אצל הרעב אלא שאינם צריכים לטרוח לבקש מאכל היתר... ודמיה להא דאמרינן צרין על עירות של העמים ואפילו בשבת...". היינו, ממאמץ החיפוש פטרו את הלוחמים ואת מה שמצאו – יאכלו.¹⁵ וכמות הרדב"ז לא רחוקים גם דברי הכסף משנה – "ודאי אין הכוונה במי שהוא מסוכן מחמת רעבון, אלא כשתאב לאכול ולא שכיח ליה היתירא"; וכן הוא במאירי: "כל שבשעת הדחק, כלומר שאינם מוצאים בכדי סיפוקם מותרין בכל שימצאו שם...". הוסיף עליהם הצ"ח, בסוגיית חולין (שם), שההיתר קיים אפילו אם היו לפנייהם מאכלים יותר "טובים" [אובייקטיבית] מהאסורים, ובכל זאת אם חשקו החיילים [סובייקטיבית] באסורים – מותרים. את השיקול להיתרים מורחבים-עד-מאוד אלה, סיכם הנצי"ב בהעמק דבר (דברים ו, י): "שכל הקפדה במאכלים בשעת מלחמה, מביאה לסכנת נפשות".¹⁶

סוף דבר: מכללם נמצאת למד שעיקר המטרה אינה מצבו הגשמי-חומרי של החייל, שאיתו ניתן היה להתמודד, אלא דוקא מצבו הנפשי. וכדי כך מגיעה חשיבותו של המימד הנפשי, שהרחיקו לכת והתירו בשופי, ולכתחלה, מה שאליבא דאמת כלל לא היה הלוחם מאולץ לעשות. הכרעה זו, שאינה פרטנית ונקודתית אלא כללית וגורפת, ודאי לא היתה נאמרת בעת שלום, ובכך היא מבטאת היטב את חריגותן של הלכות 'עת מלחמה'.

15 וראה מה שכתב הרב גד נבון, 'פינוי חללים בשבת', תחומין ה (תשד"מ), עמ' 55-57: "... נמצאו למדים מדברי הרדב"ז שיש הבדל בין ההיתר של פיקוח נפש לבין ההיתר של אכילת נבלות וטרפות בשעת מלחמה, היינו כשנמצאים בתוך מהלך המלחמה אין חובה לטרוח ולחפש אחרי אוכל כשר, אלא אדרבה חובה להמשיך ולהלחם ולא להיכנס לשום סיכון שיכול לגרום החלשת הכוח הצבאי הלוחם... די לנו בעצם ההימצאות במצב מלחמה כדי שלא נידרש לטרוח ולחפש מאכלים כשרים... נראה שאין הדברים אמורים דוקא בשעת חירום... עסקינן בקרב שיש לאל ידינו לקבוע את מועד תחילתו...".

16 ראה גם ר"ש אריאלי, משפט המלחמה, שם, עמ' קלו: ונראה לומר בדעת הרמב"ם, שההיתר... הוא משום החשש שאם החיילים לא יאכלו די שבעים יאבדו את כושר הלחימה וע"י כך עלול לבוא לפקוח נפש של העם אשר למענו הם נלחמים... לחיילים עצמם אמנם מותר לאכול אף כדי שביעה... [וראה במה שדן בכל זה במשפט המלחמה, פרק כג, תוך שהוא מונה ראשונים רבים הסבורים שההיתר קיים גם במלחמת הרשות – חינוך, מאירי, רש"י, תוס'; דן אם יש להבחין בין מלחמת ז' עממין בשעת כניסה לארץ ובין יתר מלחמות, אף לרמב"ם; וראה מהר"ץ חיות, על חולין שם, שהשווה ליפת תואר – ובאמת כן מוכח כבר בתשובת הרמב"ם עצמו – וראה גם באר מרים, על הרמב"ם, שם].

סוגיה נוספת החושפת אף היא את ייחוד המימד הנפשי בלחימה, באה לידי ביטוי במשקל הרב שהעניקה ההלכה לדמורליזציה, הן כשזו נעשית "מבפנים" הן כשזו נעשית "מבחוץ"; הן כשזו נעשית בכוונת-מכוון והן גם כשזו נעשית "מאליה".

כך הורתה המשנה בסוטה (ת, ו), כי "ככלות השוטרים לדבר אל העם" ואחר שפקדו שרי צבאות לעמוד בראש העם, "מעמידין זקיפין לפניהם ואחרים מאחוריהם וכשילין של ברזל בידיהן וכל המבקש לחזור הרשות בידו לקפח את שוקיו", וכל זאת משום ש"שתחילת ניסה נפילה שנאמר (שמואל א' ד') 'נס ישראל לפני פלשתים וגם מגפה גדולה היתה בעם' ולהלן הוא אומר (שם ל"א) 'וינוסו ישראל מפני פלשתים ויפלו חללים' ". כך הוראה תנאית במשנה, וכך להלכה ברמב"ם (הלכות מלכים ז, ד): "מעמידין מאחור כל מערכה ומערכה שוטרים חזקים ועזים, וכשילין של ברזל בידיהם, הרוצה לחזור מן המלחמה הרשות בידן לחתוך את שוקו, שתחלת נפילה ניסה".¹⁷

מטבע הדברים, שואל אתה את עצמך מהיכן צמחה הלכה זו המתירה לעשות בעל מום אדם שלא חטא לכאורה במאומה ואינו אלא פחדן? ועוד יש לשאול: היכן הגבול, האם מותר רק להופכו בעל מום או שאם במעשה זה אין די והוא ממשיך להימלט אזי מותר גם להורגו?

תשובה לשאלות אלה נתן הנצי"ב, בביאורו העמק שאלה לפרשת ואתחנן (שאלתא קמב), ומעין אותם דברים נכתבו על ידו גם בחיבורו מרומי שדה על סוגיית סוטה הנ"ל. הנצי"ב תמה על "מה שאמרו בני גד ובני ראובן ליהושע 'כל איש אשר ימרה את פיך ולא ישמע את דבריך לכל אשר תצוונו יומת רק חזק ואמץ', לכאורה, אמאי הוא חייב מיתה"? ומכאן עורך הנצי"ב הבחנה מהותית בין עת מלחמה ועת שלום: "אלא כל זה היה שייך לדבר המלחמה,¹⁸ באשר הוא המצביא את הכל למלחמה... ואילו היה מי ממרה את פיו באשר ישלחנו ירף לבב יהושע, ואין לך כושל לכלל ישראל במלחמתם עם הכנענים יותר מזה, ונמצא הוא רודף וחייב מיתה. וזהו שסיימו את דבריהם: 'רק חזק ואמץ', דמשום הכי ימיתוהו רק כדי שיתחזק ליבו, ובשביל שהמה היו החלוץ למלחמה, להם היה נאה ומוכרח לומר כן".

שורשה של הלכה זו מצוי אם כן בדין "רודף", שבמקרה זה אינו "רודף" פרטי אלא ציבורי. ואם כך הדבר, הרי דומה שמכאן גם נימצא למדים שאכן, במידה ועשייתו בעל מום עדיין אינה מספיקה, הרי יותר אף להורגו,¹⁹ כ"רודף" שזה דינו, ובלבד שלא תהא דמורליזציה אצל הלוחמים.²⁰

17 ראה גם ספר החינוך, מצוה תקכז.

18 העירני על כך הר"א נבנצל: "דברי הנצי"ב צ"ע לעני"ד, דהא מהכא ילפינן דכל העובר על דברי המלך חייב מיתה", ולא רק בעת מלחמה! אכן, לדוחק הענין נראה להציע כי לדידו של הנצי"ב, ההלכה הרחיבה את מסגרת המלחמה – היא היא שורש הפסיקה – ביודעה היטב כי מרידה במלכות הרסנית ב'עת שלום' לא פחות מ'עת מלחמה'. לאמור, 'עת מלחמה' מבטא קצה קרחון של הסכנה הכללית הגלומה במעשה מעין זה, ולכך התחולה המעשית רחבה מדוגמת מלחמה גרידא.

¹⁹ כך אכן הכריע בספר משפט המלחמה הנ"ל.

²⁰ מוסיף הנצי"ב כי זה שורש נחיצותה של השבעת השבטים למלחמה עם שבט בנימין, אחר פרשת פילגש בגבעה, שכן "זה ברור דתקנת כלל ישראל בין עובדי כוכבים במלחמותיהם היה כאשר היה אגודתם על הארץ ביסוד חזק לעזור זה את זה... דמרידה בכלל ישראל היה חייב עונש מצד רודף..."; וראה גם העמק דבר בראשית לב, ח; וראה ר"י אריאל, תחומין ד, עמ' 177.

כך לגבי דמורליזציה הנעשית "מבפנים", והנעשית "ממילא" בלא כוונת מכוון. כמעט מיותר לומר שכך גם יהא הדין, ומכל שכן, בניסיון דמורליזציה הנעשה "מבחוץ" ובכוונת מכוון על ידי האויב. דוגמה לניסיון כזה, נחשפת מפורשות בפרשיית רבשקה (ישעיהו לו, א – שם לו, לח) איש שנחריב. את הדברים שהוא אומר לאליקים, שבנא ויואח, ומיועדים למלך חזקיהו - "מה הבטחון הזה אשר בטחת וגו'", בטחון שלדעתו אינו אלא "משענת קנה רצוץ", הוא מתעקש לשאת "יהודית". וכאשר אומרים לו אנשי המלך "דבר נא אל עבדיך ארמית כי שומעים אנחנו, ואל תדבר אלינו יהודית באוזני העם אשר על החומה", משיב רבשקה בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים: "האל אדניך ואלך שלחני אדני לדבר את הדברים האלה, הלא על האנשים הישבים על החומה...?", ולכן בכוונת מכוון "ויעמד רבשקה ויקרא בקול גדול יהודית ויאמר שמעו את דברי המלך הגדול מלך אשור. כה אמר המלך, אל ישא לכם חזקיהו כי לא יוכל להציל אתכם. ואל יבטח אתכם חזקיהו אל ד' לאמר הצל יצילנו ד', לא תנתן העיר הזאת ביד מלך אשור. אל תשמעו אל חזקיהו וגו'". התעקשותו של רבשקה לדבר בשפה המובנת להמונים, כמו גם בקשת אנשי המלך שידבר דוקא בשפה שמובנת רק להם ולא להמונים, ברורה לחלוטין. כתובים מפורשים אלה לא רק מתעדים היסטורית את העובדה שנסיון דמורליזציה לעם היה כבר בעבר הרחוק כלי מלחמתי ממדרגה ראשונה, אלא אף את האיום הגדול הטמון בכלי מלחמתי זה.²¹ נכון הוא שמכתובים אלה לא נובעת הלכה, ומכל מקום את חומרת הסכנה רואים היטב.

3. פינוי חללים

סוגיה נוספת הנוגעת במורל מלחמתי, סוגיה שנדונה לא מעט כיום אך גם לה רושם בכתובים קדומים, היא שאלת פינוי החללים משדה הקרב. כבר בספר שמואל (ב' ב, כג) מסופר כי אחר שהיכה אבנר את עשהאל והרגו, "ויפול שם וימת תחתיו ויהי כל הבא אל המקום אשר נפל שם עשהאל וימת ויעמדו".²² ומדוע "כל הבא אל המקום" עומד? השיב מצודת דוד (על אתר): "עמדו מתבהלים וחדלו מלרדוף". ראיית גופה מרתיעה, מבהילה, ומקשה על המשך לחימה.²³ ושוב, אחר שיואב הורג את עמשא (שמואל ב' כ, יב-יג): "ועמשא מתגלל בדם בתוך המסלה, וירא האיש כי עמד כל העם ויסב את עמשא מן המסלה השדה וישלך עליו בגד כאשר ראה כל הבא עליו ועמד. כאשר הגה מן המסלה, עבר כל איש אחרי יואב לרדוף... – התאבנות למראה גוייה.

²¹ דוגמה נוספת, ראה מלבי"ם שמואל א' כג, א: מלחמת פלשתים בישראל, מלחמה שכל עניינה לא היה אלא "לרמוס ולהשחית", לא לאסוף שלל. אשר להתייחסויות מחקריות עכשויות, ראה צהר יג (חורף תשס"ג) עמ' 29; : סקירת ספרות מקצועית על משמעותו של טרור - פגיעה בחוסן נפשי של האזרחים, נזק מורלי ופסיכולוגי, מצב של פחד מתמיד באוכלוסייה, הפחדת המונים, מלחמה פסיכולוגית, ענין בסיקור תקשורת רחב ועוד.

²² וראה עוד שמואל ב' כ, יב-יג, ביחס לעמשא: "ועמשא מתגלל בדם בתוך המסלה, וירא האיש כי עמד כל העם ויסב את עמשא מן המסלה השדה וישלך עליו בגד כאשר ראה כל הבא עליו ועמד. כאשר הגה מן המסלה, עבר כל איש אחרי יואב לרדוף...".

²³ אכן ראה רד"ק שם, שמי שחדור מוטיבציה ייחודית, אינו נרתע: "כאשר שמעו עבדי דוד הריגת עשהאל רדפו אחרי אבנר וכשהיו מגיעים אל המקום ההוא שמת שם עשהאל היו עומדים, אבל יואב ואבישי לא עמדו עליו אלא רדפו אחרי אבנר" – הבחנה בין "עבדי דוד" שנרתעים, ובין יואב ואבישי שממשיכים. אכן, מאחר וענייננו בהליכי הנפש של "העם", הרי הדבר מאוד משמעותי.

לא רחוק מכך גם תיאורו של ילקוט שמעוני (לפרשת בשלח רמז רכז) את הוראת ד' לישראל לא לצאת ממצרים "דרך ארץ פלשתים... פן ינחם העם בראותם מלחמה" - באיזו "מלחמה" מדובר? ובכן, שתיים מן האפשרויות העולות שם הן: "זו מלחמת בני אפרים שנאמר ובני אפרים שותלח וגו' וזבד בנו וגו' והרגום אנשי גת (מאתים אלף) על לא שמרו ברית אלהים על שעברו על הקץ ועל שעברו על השבועה; ד"א כדי שלא יראו את עצמות אחיהם מושלכים בפלשת ויחזרו להם..."²⁴, שכן ראיית העצמות מטילה מורד.

סוגיה זו שבה ועלתה במלוא עוזה במלחמות ישראל של ימינו, וזאת משני היבטים עיקריים: חילול שבת וכן הסתכנות לפינוי חללים. בפשטות היה נראה לשלול לחלוטין הן את הפינוי בשבת והן את ההסתכנות, וזאת בהתאם להלכות ברורות הגורסות שמחללים שבת רק על החי ולא על המת, ושמסתכנים – במידה כזו ואחרת – להצלת החי ולא "להצלת" המת. ברם, המקורות הנ"ל שהעידו כי כבר קדמונים היו רגישים להשפעה המורלית הקשה על הלוחמים הרואים גויות חבריהם מוטלות כדומן על פני האדמה, גרמו לכמה פוסקים לבחון אחרת את הסוגיה.

כך תיאר ואף הורה למעשה הרב גורן:²⁵ "על אף ההלכה התלמודית וההיסטורית הברורה שאין לחלל שבת בפינוי חללים, כפי שמבואר בסוגיות התלמוד ובשולחן ערוך, וכן משמע מספר החשמונאים... מאחר ובתנאי הלחימה הקיימים כיום השארת חללים שלנו במקום נפילתם בקו למשך יממה שלימה עלולה לפגוע קשות בכושר הלחימה של החיילים ובמורל שלהם... לכן בהתחשב ברגישות הנפשית המיוחדת שיש לנו כלפי בנינו הנופלים... אנו מתירים (הלואי שלא נזקק לכך) לפנות חללים ברכב בשבת למקום הקרוב ביותר לשמירת החללים... שהישארות הנופלים בשדות הלחימה היא סיבה לדאגה ולצער גדול ביותר ללוחמים החיים..."

[נכון הוא שהרב גורן צירף להוראה זו גם נימוק נוסף: "וישנו טעם חשוב נוסף להיתר זה לטפל בפינוי חללים גם בשבת, לאחר שנוכחנו לראות איך המצרים ויותר מהם הסורים והחבלנים, כשתופסים חללי ישראל בידיהם, הם סוחטים מאתנו ויתורים גדולים לשחרור שבויים ואסירים שלהם. וכן דורשים מאתנו לוותר על כל מיני זכויות שיש לנו נגד שחרור הרוגים, לאפשר להביאם לקבר ישראל. לכן מכיון שההרוגים הנופלים בידי אויבי ישראל מהווים אמצעי לחץ גדול ביותר לויתורים פוליטיים מדיניים וצבאיים, ברור שעלינו לעשות הכל כדי לפנות את חללינו משדות הקרב במהירות האפשרית כדי לא לאפשר לאויב לפנותם אליהם... יוצא אפוא שחללי ישראל חשובים כמו נשק בידי האויב, לסחוט מאתנו ויתורים... בודאי שיש להגן עליהם שלא יפלו בידי

²⁴ ראה גם מכילתא דרבי ישמעאל בשלח - מס' דויהי בשלח פרשה ב: "ויאמרו אל משה המבלי אין קברים במצרים... מיתתנו במדבר קשה לנו ממיתת אחינו באפלה, שאחינו נספדו ונקברו ואנחנו תהיה נבלתנו מושלכת לחורב ביום ולקרח בלילה".

²⁵ ר"ש גורן, משיב מלחמה – ב, סימן קיז: פינוי חללי צה"ל משדות הקרב בשבת.

האויב. לכן פינזיים משדות הקרב והבאתם למקום בטוח ושמור, דוחה שבת". עם זאת ניכר שנימוק זה הוא "סניף" ודומה שלדידו די גם בנימוק הראשון].²⁶

כך הרב גורן, ולימים נכתבו דברים דומים על ידי הרב גד נבון.²⁷ תחילה ביאר כי "ברור הדבר שאין לחלל שבת כדי לפנות חללים, ואם יש ביכולתנו להימנע מלבצע הפינוי עד צאת השבת ודאי שחייבים אנו לעשות כן... ודאי שמצווים אנו להסביר דבר זה לחיילים הנמצאים בשדה הקרב, ולהימנע מפינוי החללים בשבת. עם זאת הוסיף: "אבל אם נראה למפקדים בשדה, או לחיילים הלוחמים או העומדים לצאת לקרב, שאי פינוי החללים יגרום לפגיעה במוראל החיילים, אזי נראה לנו שיש מקום להתיר אף מלאכות דאורייתא ולפנות החללים, דודאי הדבר שהמוראל הינו מרכיב מרכזי הן בהכרעת הקרב כולו והן ביכולת החייל הבודד לתפקד כהלכה. ע"כ נראה שפינוי החללים יכנס לגדר 'כל צרכי המלחמה'... מדין 'עד רדתה'. ונראה לנו שאף מדין פיקו"נ של כל התורה מותר לנו לעשות

²⁶ ראה לו גם, ר"ש גורן, תורת השבת והמועד, עמ' 55-56: "... בצה"ל התרנו איסוף חללים בשבת: (א) השארת לוחמים חללים בשדה הקרב פוגעת קשות ברוח הלחימה של חיילינו ומהווה פגיעה בטחונית קשה; (ב) אויבי ישראל מנצלים את החללים שלנו שבידיהם כדי לסחוט מאתנו ויתורים צבאיים ולאומיים שונים. כן מותר על פי דין לחלל את השבת בזמן מלחמה, במלחמת ההתשה ובפעולות תגמול כדי לחלץ את החללים שלנו משדות הקרב ולמנוע בכל כוחנו נפילתם לידי האויב...".

²⁷ הרב גד נבון, פינוי חללים בשבת, תחומין ה (תשד"מ), עמ' 55-57.

פעולות הכרוכות בחילול שבת דאורייתא, במקום שנראה לנו שאי ביצוע הפעולות יגרום לפגיעה במוראל החיילים...²⁸.

הנחות אלה לא נשארו כהלכה מופשטת גרידא, אלא קיבלו עיגון ויישום הלכה למעשה, הן במלחמת יום כיפור והן במלחמת שלום הגליל,²⁹ וכן הלכה רווחת אצל הרבנות הצבאית.³⁰ זאת ועוד, הוראה

²⁸ נכון הוא שהרב נבון מצרף לכך גם שיקול נוסף: "ונראה לנו להוסיף עוד נקודה... אי פינוי החלל תיכף וסמוך לנפילתו יגרום קשיים בזהווי החלל, ועלולה להיווצר בעיה של עגונה... נתונה לחשש של חיי עבירה כל ימי חייה...". ברם לאמיתו של דבר, הוא עצמו אינו רואה בטיעון זה אלא רק "סניף להיתר", בעוד שעיקרו מבוסס כאמור על חשש הדמורליזציה. ביחס לעיגון – אמנם מזוית אחרת – ראה גם מה שהביא הרב י" בן-מאיר, שלהלן, בשם הרב ש"ז אוירבך: "סיפרתי לו [= לרב ש"ז אוירבך] שלא התרתי לאנשי היק"פ לעשות רישומים על החללים שפינו. הרב מאוד התלבט... כשחייל חושש שאם יפול במלחמה אשתו תשאר עגונה ולא יורידו את יורשיו לנכסיו וכדומה – תפגע באופן חמור נכונותו להסתכן. חז"ל התירו דברים רבים מכח 'שלא להכשילם לעתיד לבוא', ולדעתו אין מכשילם לעתיד גדול מזה...".

²⁹ הרב מ' הלפרין, 'פינוי חללים בשבת', תחומין כב (תשס"ב), עמ' 104-115: "חיילי צה"ל הנעים לכיוון הגשרים דרך ציר 'טרטור' רואים בדרכם את חבריהם החללים מוטלים בצד הדרך, והכוחות החוצים את התעלה... רואים את חבריהם החללים מסודרים בשורה ארוכה על השיפוע המערבי של סוללת המגן המזרחית במתחם... הערכתו שיש במצב כזה פיקוח נפש... לאחר שיקול ובדיקה נוספת החליט הרב הראשי [ר"ש גורן] להתיר את הנסיעה בשבת לפינוי החללים מציר 'טרטור' ומ'מצמד'... בשטח התברר שאכן המצב היה קשה, והיה צורך לפנות מעל 70 חללים... קיום ההיתר נבע... מקבלת ההנחה שפגיעה במוראל לוחמים עקב אי פינוי של חבריהם החללים פוגעת בכושרם המבצעי ומסכנת עקב כך חיי אדם. ההיתר נבע ישירות מהנחה זו". וראה שם בהערה 26: "הסתפק הרשז"א בשאלה זו [= זיהוי חללים בשבת, שאינו לכאורה פיקוח נפש], משתי סיבות עיקריות... החשש לפגיע במוטיבציה של החייל החרד שלא יזוהה, אשתו תהיה עגונה וכדו".

וראה ר"י בן-מאיר, 'פינוי חללים בשבת וחג במלחמת יום הכיפורים', קובץ הציונות הדתית, תשס"ב, עמ' 361-367, ושם נחשפים גם לא מעט מהלבטים שנכרכו בדבר: "... חשבתי שיש מקום להתיר לפנות [חללים] גם בחג, מהטעמים דלהלן... לאורך הציר הראשי לאורך רמת הגולן בו נסעו כל הכוחות היו מוטלים גופות של חללי צה"ל, הדבר פגע קשות במורל הלוחמים הנוסעים לאורך הציר... הוריתי לכוח הסריקה להתארגן במהירות ליציאה לדרך. אצל חלק מחיילי היק"פ התארגנה התנגדות נמרצת לנסיעה ביו"ט... חיילי היק"פ שסמכו עלי והיו מוכנים להתנדב ולצאת איתי באו ושאלוני האם אני בטוח שמותר לנו לחלל יו"ט? אמרתי להם שאני לא בטוח, אבל בהתאם לנתונים שיש לפני כרגע, ועקב השיקול של ספק פיקוח נפש, אני חושב שמבחינת ההלכה מתוך הספק עלינו לפעול גם ביו"ט... הדברים שיכנעו אותם והם יצאו איתי ביו"ט. באותו יום פנינו עשרות חללים... משולי הכביש הראשי. בזמן הפינוי אנשי המקצוע מיק"פ צפון רצו לשרטט תרשים ולציין מספרי רק"ם, כמקובל בחול. אמרתי להם שפעולות אלו אסורות בחג... הסברתי להם שעצם הנסיעה שלנו לפנות חללים ביו"ט היא בגלל הפיקו"נ, ולכן פיקוח נפש זה דוחה גם את ההנחיות

זו ביחס לחילול שבת הורחבה – בשם הרב ש"ז אוירבך – גם לחובת הסתכנות לפינוי החללים, כאשר הנימוק דומה: יש בכך פיקוח נפש כלל ישראלי, בכך שמונעים דמורליזציה מהלוחמים.³¹ ברור לחלוטין שהכרעות אלה לא התבססו אלא על משקלו הגדול והחריג של המימד הנפשי במלחמה. אין ספק שאם ביחיד היו עוסקים, לא זו היתה ההכרעה, ואולם מאחר ובמלחמה עסקינן – שוקלל המורל באופן מאוד משמעותי, עד להכרעה המתחשבת בו כנתון בסיסי.

4. בטחון אל מול פחד

משקלו הייחודי של המימד הנפשי במלחמה בא לידי ביטוי לא רק בצדדים "שליליים" ודיעבדיים, אלא גם בצדדים "חיוביים" ולכתחילאיים. ענין זה ניכר ביותר בהוראתה של הלכה על חובת הבטחון ועל שלילת היראה, שני נדבכים המשקפים על מימד נפשי. כבר בתורה עצמה מצאנו הוראת "לא תיראום" (דברים ג, כב) הנאמרת ליהושע ולעם ישראל הנמצאים על סיפה של מלחמת כיבוש הארץ, ובפרוטרוט אמרה תורה (דברים ז, יז-כא): "כי תאמר בלבבך רבים הגוים האלה ממני איכה אוכל להורישם. לא תירא מהם... כן יעשה ד' אלהיך לכל העמים אשר אתה ירא מפניהם... לא תערץ מפניהם..." (דברים כ, א-ד): "כי תצא למלחמה על איביך וראית סוס ורכב עם רב ממך, לא תירא מהם...". זאת ועוד, כחלק מן העידוד המורלי, השולל פחד ויראה ומחזק בטחון ואמונה, נישאו דברים מפי כהן משוח מלחמה (שם, שם): "והיה כקרבכם אל המלחמה ונגש הכהן ודבר אל העם. ואמר אלהים שמע ישראל אתם קרבים היום למלחמה על איביכם אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו מפניהם...". ומה היה אומר אותו משוח מלחמה? התפרטו הדברים במשנת סוטה (ח, א): "משוח מלחמה בשעה שמדבר אל העם... ואמר אליהם... על אויביכם ולא על אחיכם לא יהודה על שמעון ולא שמעון על בנימין שאם תפלו בידם ירחמו עליכם... על אויביכם אתם הולכים שאם תפלו בידם אין מרחמין עליכם... אל ירך לבבכם מפני צהלת סוסים וצחצוח חרבות אל תיראו מפני הגפת תריסין ושפעת הקלגסין אל תחפזו מקול קרנות אל תערצו מפני קול צווחות, כי ד' אלהיכם ההולך עמכם, הן באין בנצחונם של

המקצועיות לא לפנות בלי תרשים וכדומה. לאחר דיון הסכמתי שיצרפו לכל שמיה עם חלל מספר אבנים קטנות לסמן, בכל חלל מספר אבנים אחר, וכך נזכור מאיפה פונה כל חלל. כמו כן הרשיתי לנעוץ במפה סיכות ולסמן בעזרתן את המקום ממנו פונו החללים...".

³⁰ רא"מ אבידן (זמל), דרכי חסד י, ב: "כל שענין פינוי החללים מעורר בהלה גם בימות החול, וממהרים לפנותם למנוע מורך לב – מותר לפנותם בשבת, שמידת הבהלה מורה על הדחיפות והחשיבות שיש לפינוי".

³¹ ר"י בן-מאיר, שם: "... האם מותר להיכנס למקום סכנה לצורך פינוי חללים? הרב [ש"ז אוירבך] האריך בתשובה שכן... לדבריו אין ספק שגם הפגיעה המורלית בחיילים שרואים שאם הם יפלו חללים הם ישכבו בצד ואף אחד לא יטפל בהם, הוא גורם חשוב ברוח הלחימה, ולכן מהווה פיקוח נפש. [בשיחה אחרת, חודשים רבים לאחר מכן, הזהיר אותי הרשז"א שלא ילמדו מהדברים למעלה ויגידו בשמו שגם לאכול אוכל קר בשבת זו בעיה מורלית ופיקו"י, ולכן מותר לחלל שבת ולבשל או לחמם אוכל במלחמה. הוא הסביר שצריך יראת שמים אמיתית להבין את ההבדל בין הדברים, וברור שאין שום היתר לחמם אוכל וכדומה]"; וראה עוד להלן.

בשר ודם ואתם באים בנצחוננו של מקום, פלשתים באו בנצחוננו של גלית מה היה סופו לסוף נפל בחרב ונפלו עמו, בני עמון באו בנצחוננו של שובך מה היה סופו לסוף נפל בחרב ונפלו עמו, ואתם אי אתם כן כי ד' אלהיכם ההולך עמכם להלחם לכם וגו' זה מחנה הארון". ובבבלי שם (סוטה מב ע"ב) אמרו שהפירוט המקראי המרובע - "אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו" - בא "כנגד ארבעה דברים שעובדי כוכבים עושין: מגיפין ומריעין צווחין ורומסין".

בספר המצוות (מצות עשה קצא) קבע הרמב"ם שלצד מסרים אלה של אותו כהן משוח מלחמה, אותם פירטה תורה, הרי הכהן מוסיף משל עצמו בהתאם למצב שלפניו. הפירוט שבתורה אינו אלא "מידגם", אך לפי השעה והמקום, סוג המלחמה וסוג הלוחמים, רשאי ואף צריך הכהן להוסיף עידוד וחיזוק במאמרים משל עצמו: "... צונו שנמנה כהן שיוכיח לעם תוכחת המלחמה ויחזיר מי שאינו ראוי להלחם אם לחולשתו או בעבור שתהיה מחשבתו בעניין יחייב לו מיעוט הגבורה למלחמה... ואחר כך יכנסו למלחמה, וזה הכהן ייקרא משוח מלחמה. ויאמר בתוכחתו הלשון הנזכר בתורה, ויוסיף על זה מאמרים יעוררו העם למלחמה ויביאם להסתכן בנפשם לעזור דת האל ולשמרה ולהנקם מן הסכלים בה המפסידים יושר המדינות... ואחר כך יצו להכריז במערכות החיל שישבו חלושי הלבבות...". ספר החינוך (מצוה תקכו) הילך אף הוא בעקבי הרמב"ם, תוך שהוא מטעים בבהירות את הסיבה לנחיצות אותן אמירות וממקם בשורש הענין את המימד הנפשי של הלוחמים: "שורש מצוה זו ידוע, כי בשעת מלחמה צריכים אנשי המלחמה חיזוק, ומפני שהאדם נשמע יותר כשהוא נכבד, ציוותה התורה להיות הממונה לחזק בדברים טובים מן הכהנים שהם מבחר העם.³² והענין להיות מחזירין מן המלחמה מי שנטע כרם ולא אכל ממנו או אירש אשה ולא לקחה או בנה בית ולא שכן בו וכן הירא מעברות שבידו, גם זה הדבר ראוי וכשר כי כל אלו בני אדם חלושים מאד מבוא במלחמה, כי מחשבתם נתפסת הרבה על הדברים הנזכרים בכתוב, ואלו יניאו לב חבריהם, וכענין שכתוב בפירוש ולא ימס את לבב אחיו... וכל דרכי התורה יושר ואמונה". לימים אכן מתועד יישום מעשי של ההלכה ב"נאומיו" של יהודה המכבי, אשר לפני כל קרב משמעותי נשא דברי עידוד וחיזוק נלהבים לפני חייליו.³³

זו אפוא משימת הכהן המשיח, לעודד ולחזק. אך התורה לא הסתפקה בכך, אלא ציוותה מפורשות גם על כל יחיד ויחיד שלא יירא. כך ניסח את הדברים הרמב"ם (ספר המצוות, מצות לא תעשה נח): "... הזהירנו מלירא מהאויבים בעת המלחמה ושלא נברח מפניהם, אבל חובה עלינו להתגבר ולעמוד ולהתחזק כנגד העם האחר, וכל מי שישוג אחור ויברח כבר עבר על לא תעשה והוא אמרו יתעלה לא תערוץ מפניהם. ונכפלה האזהרה ואמר לא תיראום. ונכפל הצווי בזה הענין הרבה. כלומר שלא יברחו ושלא ישובו לאחור בעת המלחמה. כי בענין זה אפשר לקיים אמונת האמת". וכן הורה הרמב"ם (הלכות מלכים ז, טו) הלכה למעשה: "... ומאחר שיכנס בקשרי המלחמה ישען על מקוה ישראל ומושיעו בעת צרה וידע שעל יחוד השם הוא עושה מלחמה וישים נפשו בכפו ולא יירא ולא יפחד ולא יחשוב לא באשתו ולא בבניו אלא ימחה זכרונם מלבו ויפנה מכל דבר למלחמה, וכל

³² ראה גם תוס' רא"ש הוריות יג, א: לפי שהוא ראש עורכי מלחמה וחיי ישראל תלויין בו.

³³ ראה חשמונאים א' ג, טז-כד; שם שם ד, לב-לד; שם ב' ח, טז-כא; שם שם טו, ח-כד – עם הסתייגות "שספר (או ספרי) חשמונאים אינם מקור מוסמך אצלנו", כהערת ר"א נבנצל; וראה ר"מ פירון, 'נאומי יהודה המכבי', מחניים לו (תשי"ט), עמ' 45-50; ר"ש אבינר, 'דרכו של יהודה המכבי', אמונת עתיד 26 (כסלו-טבת תשנ"ט), עמ' 7-16; ר"נ גוטל, 'לקחים עכשוויים מנאומי יהודה המכבי', הצופה, כז בכסלו תשס"ה.

המתחיל לחשוב ולהרהר במלחמה ומבהיל עצמו עובר בלא תעשה... ולא עוד אלא שכל דמי ישראל תלויין בצוארו, ואם לא נצח ולא עשה מלחמה בכל לבו ובכל נפשו, הרי זה כמי ששפך דמי הכל, שנאמר ולא ימס את לבב אחיו כלבבו, והרי מפורש בקבלה ארור עושה מלאכת ד' רמיה וארור מונע חרבו מדם, וכל הנלחם בכל לבו בלא פחד ותהיה כוונתו לקדש את השם בלבד, מובטח לו שלא ימצא נזק ולא תגיעהו רעה, ויבנה לו בית נכון בישראל ויזכה לו ולבניו עד עולם ויזכה לחיי העולם הבא, שנאמר...".

נכון הוא שראשונים ואחרונים דנו במשמעה של המצוה וחלקו בגידרה ובאופיה. כך לדוגמא חלקו הראב"ד והרמב"ן – בהשגותיהם על מנין המצוות – על הרמב"ם וסברו שכל זה אינו ענין ל"מצוה" אלא ל"הבטחה"; כך לדוגמא תהו אחדים מרבני דורנו, כיצד ניתן להורות במפגיע על רגשי הלב של האדם – לחייב אותו שלא יפחד, ובהתאם לכך רבים נימנו וגמרו להגדיר את עיקר האיסור כמוסב לא על רגש טבעי וספונטני אלא על החדרה יזומה ומודעת של רגשי פחד, או על אי-הקשבה לקולות מרגיעים ומאמצים המדריכים כיצד להימנע מפחד,³⁴ וגם זה רק כאשר נגרם נזק לציבור.³⁵ ובכל אופן, לכולי עלמא ברור שמשקל המימד הנפשי כבד ביותר, אפילו עד הכרעת המערכה, ובודאי לא בכדי אמרה עליו תורה את דברה והורתה לגביו הוראות מעשיות.

ביטוי מובהק לענין זה נתן רי"מ הכהן מראדין – בעל החפץ חיים – בספרו מחנה ישראל (מאמרים, פרק י סעיפים א-ב-ג): "מוכח בכמה מקומות בדברי הנביאים, שעיקר הצלת נפש האדם בעת מלחמה והתגברו על אויביו, תלוי בגודל התחזקות כח בטחונו בה'... ולפי גודל הבטחון כן הוא גודל ההצלחה... וכשם שמצוה להתחזק בעצמו כך מצוה לתזק את אחיו גם כן במידת הבטחון", שכן כאמור, אומץ הלב ושלוות הנפש הם תנאי ראשון במעלה לקיום ראוי של מצות מלחמה.

5. השנאה והסתכנות

פן נוסף הכרוך במשקלו הגדול של המשמעותי של המימד הנפשי, מוסב לא פנימה - כלפי ישראל, אלא דוקא חוצה - כלפי האויב: ציווייה של תורה על השנאתו בתודעת הלוחמים ובתחושתם. כך מפורשות הורה הרמב"ם, בהתייחסו למצות מחיית עמלק (ספר המצוות, מצות עשה קפט) כי לא די בכך שזכור "מה שעשה לנו עמלק... ושנאמר זה בכל עת ועת" אלא שחלק מהותי במצוה הוא שגם "נעורר הנפשות במאמרים להלחם בו ונזרז העם לשנוא אותו... כלומר אמור מאמרים בפיד שיחייבו

34 ראה הרב מ"צ נריה, צניף מלוכה עמ' 200, ושם עמ' 207-203, מבנו הרב א"י נריה: 'חובת הבטחון בה' בעת מלחמה'. וראה הרב יעקב נבון, 'פחד וחרדה לאור ההלכה', עוז א (שעלבים תשנ"ד), עמ' 105-114: עיקר האיסור - בעצם הפחד והיראה, גם ללא ניסה ובריחה משדה המערכה; את האיסור עובר בכך שהוא מבהיל עצמו ומכניס פחד בליבו, פחד זדוני שהאדם מפתח בליבו על ידי שמהרהר באשתו ובניו, וכן בהתחשבות שמחשב שלאויב יש יותר כלי נשק וחיילים; וראה עוד הרב חגי איזירר, מורשה ז', עמ' 95.

35 הרב יעקב אריאל, 'עזיבת הארץ ונטישת העיר מחשש סכנה', תחומין יב (תשנ"א), עמ' 187-199, תוך הבהרה שעקרונית גם על נשים מוטל איסור הפחד וחובת הבטחון, כמובן במידה והדבר נוגע להן, כאשר גם העורף הופך חזית. "הדברים מקבלים משמעות מוחשית בלוחמה המודרנית, שבה לפעמים הסכנה מצויה דוקא באוכלוסיה האזרחית בעורף יותר מאשר בחיילים הקרביים המצויים בחזית...".

בני אדם שלא תסור שנאתו מהלבבות...". אם דברים אלה, שנכתבו ביחס לעמלק, בעלי זיקה הם לכלל מלחמות עם אויבי ישראל,³⁶ הרי אף הם מחזקים את מיקום התודעה הנפשית בבסיס הלחימה.

השלכה מעשית נוספת שנבעה גם היא ממתן משקל משמעותי למימד הנפשי, נוגעת לשאלת ההסתכנות. כאשר נדונה שאלה, האם, ובאיזו מדה, נכון לסכן חיילים למעשה שכל-כולו אינו אלא חיזוק נפשי, עידוד מורלי לחיילים, השיב הרב ש"ז אוירבך תשובה חיובית. "הוא אמר ששמע כי הרב גורן התיר במלחמת ההתשה לשלוח חיילי רב"צ להכשיר את המעוזים לפסח, למרות שהיתה סכנה והיו חיילים שנהרגו, ולמרות שלחלק מהחיילים במעוזים לא היה שום ענין ואולי אפילו לא רצו שיכשירו לפסח וזה היה להם מטרד. אך לדבריו [של הרב אוירבך] הרב גורן צדק, כי העובדה שהרבנות הצבאית מפעילה את סמכותה ואוסרת גם להם את השימוש בחמץ בפסח, מעניקה להם את התחושה שהם חלק מהמערכת, ממדינת ישראל, והם שותפים אפילו להגבלות של הרבנות, ובסופו של דבר זה משפיע ומחזק אותם מורלית".³⁷

ד. נימוקי ההכרעה

כאן עולה במלוא חריפותה שאלת ההנמקה: אכן, מדוע מוענק משקל כה גדול ורחב, מקיף וגורף, למימד הנפשי במלחמה, הרחק מעבר למה שנפסק במצבים מקבילים שאינם מלחמתיים? מה כל-כך ייחודי בהלכות מלחמה, שהביא להכללת המימד הנפשי כחלק כה מהותי בהכרעת הפסיקה, לא כהתייחסות לפרט המסויים, אלא בהתייחסות לכלל, לעם? מדברי פוסקים שדנו בדבר עולות שלוש הנמקות בסיסיות, שאמנם אינן מוסכמות, אך גם אינן בהכרח סותרות ומנוגדות זו לזו - אדרבה הן בהחלט עשויות להצטרף כסניפים זו לזו. השלוש הן: "עד רדתה"; "ציבור"; "קידוש השם".

1. "עד רדתה"

בבבלי שבת (יט ע"א) "תנו רבנן, אין צרין על עיירות של נכרים פחות משלשה ימים קודם לשבת,³⁸ ואם התחילו - אין מפסיקין. וכן היה שמאי אומר (דברים כ, כ) עד רדתה - אפילו בשבת".³⁹ וכן פסק הרמב"ם (הלכות שבת ב, כה): "צרין על עיירות הגוים שלשה ימים קודם לשבת, ועושין עמהן מלחמה בכל יום ויום ואפילו בשבת עד שכובשין אותה ואע"פ שהיא מלחמת הרשות, מפי השמועה למדו (דברים שם) עד רדתה ואפילו בשבת ואין צריך לומר במלחמת מצוה, ולא כבש יהושע יריחו אלא בשבת". בהקשר זה הדגיש הריב"ש (שו"ת, סימן קא): "וההיא דאין צרין, אין מקום להזכיר

36 כך אכן כתב, הלכה למעשה, הרב אלתר דוד רגנשברג, משפט הצבא בישראל, ירושלים תש"ט, סימן ד, עמ' יב, ביחס לכל מלחמות ישראל: צריכין להלהיב את הצבא ברוח מלחמתי; להחדיר בלבם שנאה לאויב.

37 הרב י' בן-מאיר, הנ"ל.

38 על הסיבה שלא צרין ג' ימים קודם שבת, ראה ר"ף, רז"ה ומאירי שם; רבנו הלל על הספרי שם; שו"ת הרדב"ז ח"ד אלף קמט; גור אריה על התורה.

39 השווה תוספתא עירובין (ליברמן) ג, ז וראה ירושלמי שבת א, ה [דף ד טור א]. אשר לשאלה האם חלוקים הבבלי והירושלמי בהכרעה באיזו מלחמה מדובר - ראה רמ"צ נריה, מלחמות השבת, הנ"ל, עמ' טז ואילך.

בה דבר מצוה, ומה דבר מצוה יהיה לכל ישראל לצור על עיירות של כותים, ובמלחמת הרשות היא ולא במלחמת שבעה עממין. אבל יש בה התר א' מיוחד, שאם התחילו אין מפסיקין, ומחללין את השבת לכל צרכי המצור, ואפילו שלא מפני הסכנה, כמו שבא הקבלה: עד רדתה, ואפילו בשבת".

לאמור, דין "עד רדתה" הינו דין מיוחד במלחמה, כול מלחמת הרשות וכולל מצבים שאינם פיקוח נפש. זהו "היתר אחד מיוחד" שמתיר חילול שבת לכל צרכי מצור, יהיו אשר יהיו. לימים הדגיש גם השפת אמת (בבלי שבת, שם) אותה נקודה: "נראה דודאי לא מיירי בדאיכא סכנה, דא"כ למה לי קרא, וע"כ צ"ל דמיירי היכא דידינו תקיפה אלא שע"י ההפסק בשבת יתבטל הכיבוש, ואתי קרא למימר דהכיבוש דוחה שבת". מכך הסיקו בבית מדרשה של הרבנות הצבאית כי "החידוש של 'עד רדתה' – ואפילו בשבת' מורה לנו שלא רק באותם הדברים בהם תלויים חיי אדם או גורל המלחמה או הקרב, אלא גם באותם הדברים שהשפעתם איננה מכרעת אלא שהם מסייעים למלחמה, מותר לעשותם בשבת... גם עבור שטח בעל חשיבות משנית מותר לחלל שבת... כל שהדבר בעל משמעות

במישור הבטחוני של עם ישראל, מותר לחלל עליו את השבת, אם הוא מסייע לנושא המלחמה...".⁴⁰ בהתאם לכך סיפר הרב א"מ אבידן (זמל):⁴¹ "זכורני שסמל הדת של גדוד מרגמות כבודות, שהיה בירושלים במלחמת ששת הימים, דיווח לי כי בשבת האחרונה שלפני מלחמת ששת הימים, בשעות הקטנות של בוקר השבת, דילג הגדוד מהמחנה במרכז העיר ותפס את גיזרת ההרים שממול ל'נבי סמואל'. במחנה במרכז העיר היה הגדוד ערוך כך שהכינו לחיילי הגדוד אכילה ושתייה חמים למשך יום השבת. בעקבות הדילוג לא היתה כל אפשרות להתארגן כך שיהיה לחיילי הגדוד אוכל ושתייה חמה, ואכן חיילי הגדוד אכלו במשך השבת אוכל קר, אולם בשעות לפנות בוקר, בעת שגמרו להיערך בגיזרה, שרר בהרי ירושלים קור עז והחיילים טענו כי שתיה חמה תסייע להם לשמור על עירנותם. סמל הדת, בהבינו שלא יצליח למנוע מהם זאת לא מחה בידם, ולאחר מעשה ביודעו כי בבית מדרשה של הרבנות צבאית נאסר בישול באופן מוחלט, בא אלי בשאלה האם נהג נכון.

במקרה זה הערכתני שלא היתה בו סכנה ממשית אם לא היו החיילים שותים שתיה חמה, ברם אם ישתו תהווה השתייה החמה גורם מסייע בשמירת כושרם של הלוחמים... הרי זה דומה מבחינה עקרונית ליסוד היתר הלחימה בשבת... ההיתר ללוחמים לאכול מאכלות אסורות... כך גם בענייננו: אמנם אין סכנה אם לא ישתו הלוחמים שתיה חמה, אך שתיה זו תסעוד ותיטיב עימם, וא"כ יפה נהג סמל הדת שלא מחה בידם".⁴²

בהתאם לגישה זו הוסיף גם הנחייה, הנובעת מכך, ביחס לפינוי חללים בשבת: "... מקובל בבית מדרשה של הרבנות הצבאית כי בדרך כלל אין מפנים חללים בשבת משטחי הקרבות, אלא אם כן למשל... כתוצאה מאי-פינוי החללים תיפגע רוח הלוחמים כך שלא יוכלו לתפקד כדבעי. הנחות יסוד אלה מבוססות על כך שאין היתר לטפל בחלל בשבת, כל עוד אין לטיפול זה השלכות בנושא של פיקוח נפש ממש. אולם לאור הצעתי זו אפשר שגם אם לפינוי החללים תהיה השפעה מסייעת בלבד, גם אם איננה מכרעת, מותר יהיה לפנותם משטחי הקרב במידה ובמלחמה עומדת להימשך שם. עכ"פ נראה כי שאלת פינוי החללים מקבלת מימד חדש לאור תפיסה זו. יען כי לפיה כל דבר שיש בו משום סיוע לנושא המלחמה גם אם סיוע זה אינו מכריע, כל שהוא סועד ומסייע לנושא

⁴⁰ רא"מ אבידן (זמל), שבת ומועד בצה"ל, עמ' יב-יט.

⁴¹ הרב א"מ אבידן, שם.

⁴² בעיני, סגנון זה של הוראה, דוקא תמוה ביותר, וכפי שיבוא להלן.

המלחמה מותר לחלל עליו". וכך סיכם: "... שאלת פינוי חללים משטחי הקרבות בשבת והטיפול במזון בשבת ביחידות לוחמות, יש לבחון בהתאם לנסיבות המלחמתיות שבכל מקום ומקום והשפעתם על רוחם וכשרם של הלוחמים, גם אם השפעה זו איננה גורלית". לענייננו נמצאנו למדים אפוא כי גדר "עד רדתה" הרחב את היתרי המלחמה ואיפשר מעשים שלפרט ודאי לא היו מותרים, אף לא לציבור שלא בעת לחימה – ומלחמה שאני. נכון הוא שגישה זו, שאביה-מולידה היה הרב גורן, לא הוסכמה על דעת כל, ורמ"צ נריה יצא חוצץ נגדה (רמ"צ נריה, מלחמות השבת, ירושלים תשי"ט). הוא התעמת בענין חזיתית עם הרב גורן, ושלל בתקיפות את מידת החידוש של "עד רדתה", כגורם מחודש לעצמו. הוא עצמו ראה זאת רק כהרחבה ליישומי פיקוח נפש השגרתיים. ואולם בסופו של דבר, ובשורה התחתונה, גם הוא מסכים שאפילו אם מדין פיקוח נפש אתה בא, הרי "בימים כתיקונם ובנוגע לחיי היחיד, האומדנא – שמדובר, או לא מדובר, בפיקוח נפש – יותר מבוררת, וממילא יותר מוגבלת, מה שאין כן בשעת חירום של מלחמה, כיון שאין האומדנא ניתנת לבירור מספיק, והדבר נוגע לחיי הרבים, אסור לעשות חישובים מדוקדקים למניעת חילול שבת, דפיקו"נ דרבים חמיר לן טפיי" (שם, עמ' יב), וכפי שיבוא מזה להלן. לדידו, לזה גופא באו דבריו של שמאי הזקן ב'עד רדתה', להרחבת גדרי הפיקוח נפש. לענייננו בכל אופן, דומה שאין מחלוקתם מעלה או מורידה משמעותית.

2. ציבור

בבבלי שבת (מב ע"א) אמר שמואל: "מכבין גחלת של מתכת ברשות הרבים, בשביל שלא יזוקו בה רבים, אבל לא גחלת של עץ", ודנה סוגיית הש"ס בשאלה אם סבירא ליה כר' שמעון או כר' יהודה "בדבר שאין מתכוין". ראשונים על אתר נחלקו בטעמה של הלכה זו. רש"י סבר שמאחר וכיבוי גחלת של מתכת אינו אלא מדרבנן, לכן "היכא דאיכא נזקא לרבים לא גזרו על השבות", ברם גחלת של עץ שכיבויה דאורייתא אסור גם בחשש נזק לרבים. לא כן רבנו חננאל, שלדידו ההבחנה בין מתכת לעץ אינה מהותית אלא טכנית: מתכת לוחטת מטעה את הבריות בשל שחרוריתה "ונמצאו בני אדם ניזוקים בה" ולכן תכובה, ואילו בשל עץ "אם תסור אדמומיתה נכבית כבר ואינה מזקת, ואם אדמומיתה בה כל הרואה אותה מתרחק ממנה" ואין אפוא כל סיבה להתיר את כיבויה. מכל מקום לדידו של רבנו חננאל ברור שמצב בו אכן יש חשש נזק לרבים, הרי מותר לחלל על כך את השבת, ואפילו בדאורייתא.

מובן מאליו ששורש ההיתר מצוי בתיאור המצב – מיקום הגחלת "ברשות הרבים", שכן "ברשות היחיד" לא כזו היתה ההכרעה. הדגשה זו הובהרה היטב בלשון הרשב"א (על אתר). אחר שתמה "האיך התיר שמואל צידת נחש שהיא מדאורייתא משום נזק"? השיב "וי"ל דכיון דדרכו להזיק ורבים ניזוקין בו כסכנת נפשות חשיב ליה שמואל, דאי אפשר להיזהר ממנו, דאם זה יזהר זה לא ישמר ממנו". לאמור: "רבים ניזוקין" מוגדר סכנת נפשות. וכן הוא לשון הר"ן (שם): "נזקא דרבים כסכנת נפשות חשיב לך".

בדיונו בענייננו הילך הרב א"י נריה⁴³ בנתיב זה וכתב כי נזק של רבים, אף כזה שאינו קשור לפיקוח נפש, נחשב כפיקו"נ, והביא "בשם הגרש"ז אוירבך (שליט"א) [זצ"ל]... ממון רבים גדר שונה הוא מממון היחיד ואין מחייבים אותם להוציא ממנםם ואפילו לצורך פיקו"נ... אף הגר"י ענגיל... אפילו

⁴³ הרב א"י נריה, צניף צלוחה, עמ' 137.

נזק ממון דרבים אף הוא חשוב כנפשות". והרי אם כך בממון, ש"ציבור" מעניק לו גדר "נפשות", הרי כך על אחת כמה וכמה בנדוננו – סוגיית הלחימה.

עתה כלל אין זה מפליא שנתנו משקל משמעותי, אפלו מכריע, למימד הנפשי, אחר שבנדוננו לא רק ב"ציבור" עסקינן אלא ב"כלל". אדרבה, בנדון דידן יתכן שלא רק רבנו חננאל יאמר כך, אפשר שאפילו רש"י שחלק בגחלת המזיקה, יודה בלחימה הממיתת. ומכל מקום לאסכולת ראשונים רחבה – רבנו חננאל, רשב"א, ר"ן ועוד – ודאי וודאי שזוהי הנמקה ראויה למתן המשקל הכה-משמעותי למימד הנפשי.

3. קידוש השם

בהלכות מלכים (ז, טו) הגדיר הרמב"ם את מלחמות ישראל כמלחמות "על יחוד השם", והבהיר הרב י"א הרצוג⁴⁴ שבודאי "אין כוונתו דוקא על מלחמה כנגד הגוים שגזרו להעביר את ישראל על הדת, שהרי הוא מדבר שם גם על מלחמת הרשות, שהיא כדי להרחיב גבול ישראל, אלא שאורייתא וישראל וקודש' בריך הוא חד הוא, כדברי הזוה"ק, ומלחמה להרחיב את גבול ישראל היא ג"כ בבחינת מלחמה ליחד את השם, שכל מה שכח ישראל דורשי יחודך ובפרט בארץ אשר עיני ה' אלוקיך בה מראשית שנה עד אחרית שנה יגבר בעולם, יתקרב היום שעליו נאמר ביום ההוא יהי ד' אחד ושמו אחד".

מימד זה, המתקיים – כאמור – בכל מלחמות ישראל, שולב לימים על-ידי הרב ש' ישראלי במהלך דיונו על גדרו של 'מבצע "יונתן" (אנטבה) לאור ההלכה'.⁴⁵ הרב ישראלי "מתרגם" שם את המושג 'יחוד השם' ל'קידוש השם', ומתוך כך מבאר כמה וכמה מהלכות מלחמה: "נראה שגדר מלחמת מצוה בעזרת ישראל מיד צר הוא מדין "קידוש השם", שבזה שכל איש ישראל שיכול לעשות זאת יוצאים חוצץ כולם כאיש אחד נגד הרוצחים שמגמתם לפגוע באנשים מישראל, שם שמים מתקדש... שמלחמה על כבוד ישראל יש בה משום קידוש שם השם... שהמערכה נגד ישראל היא חירוף וגידוף כלפי מעלה, והמלחמה על כבוד ישראל היא מלחמה לקידוש שם שמים, לעומת חילול שמו בחירוף מערכות ישראל...". בהתאם לכך הוסף והבהיר כי "מכיון שזה מגדר של קידוש השם, אין קיימות בזה השאלות של פיקוח נפש, שכל עיקרו של קידוש השם מחייב מסירות נפש ולא שייך בזה המצוה של 'וחי בהם'... ובמלחמה כאמור אין אנו מביאים בחשבון כלל את האפשרות של סכנת נפשות ושיקולי פיקוח נפש אינם קיימים כלל".

דומה שגם זה משליך על נדון דידן, בנותנו נימוק נוסף למשקל הייחודי שניתן למימד הנפשי במלחמה, הרחק מעבר למקובל בהלכות אחרות, שכן מן המפורסמות הוא כי אינן דומות הלכות קידוש השם ליתר הלכות, בגידרו, בתוקפן ובכללי ההתנהגות המתחייבים בהם.

*

קיצורו של דבר, נכון הוא ששלוש ההנמקות שונות זו מזו, אף אינן מוסכמות זו על זו, וזה בכה וזה בכה, ואולם נוסף על מה שכל אחד נימק את הענין בדרכו-הוא והבהיר, לדידו, את שורש טעמה של החריגה הייחודית, בנוסף לכך לדידן ההנמקות חזו לאיצטרופי בביסוס תשתית עקרונית לדרכה זו של הלכה.

⁴⁴ הרב י"א הלוי הרצוג, שו"ת היכל יצחק או"ח סימן לו [= פסקים וכתבים כרך א, או"ח סימן מח].

⁴⁵ הרב ש' ישראלי, חוות בנימין א', סימן יז, סעיפים ח-ט.

ה. סיכום

אם כנים אנחנו בכל האמור, ולולא דמסתפינא, ואם נשוב וננתח לאור היסודות שהתבארו כאן את המצבים והמקרים שתוארו בראש הדברים, הרי היה נראה לומר שהמעבר מגיבוש העקרונות ועד החלתן הלכה למעשה במיגוון מציאויות מתחלפות, עומד פעמים הרבה על ליבון מיטבי של המציאות. אם בירור אמיתי של המציאות מוביל להערכה שאין כל נפקות בדבר, וחימום הקפה בשבת – למשל – אינו מעלה ואינו מוריד מאומה במימד הנפשי הרצוי ללחימה; ואם גם הגעת להקה צבאית לחזית – למשל – אינה אלא אירוע "נתמד" ו"נעים" ולא יותר, הרי אין להתירם לא בחילולה של שבת, ודאי לא בהסתכנות; וכך גם הכשרת המטבחים שכשלעצמה ודאי אינה דוחה פיקוח נפש. ואולם אם מתברר כי יש ויש להם משקל של "צורך", ולו גם משקל לא גדול, הרי ודאי לא גרעו ממאכלות אסורות ש-כאמור לעיל- רבים התיירוס אף כאשר מצוי להם תחליף ואפילו תחליף משופר וטוב יותר. הוא הדין, אם הגעת פסיכולוג או רב אל הלוחמים תרגיע, תעודד ותשפר את המורל, כמו גם מילוי שבצ"ק בטענה של יישוב דעת, ולעניינים אלה עשויה להיות השפעה חיובית על הלוחמים, הרי זה ודאי לא גרע מפינוי חללים, ואפילו זיהוי חללים, שהותרו בדיוק מסיבה זו. כדי כך מגיעה אמירתה של גישה עקרונית זו, שבשם הרב ש"ז אוירבך נאמר: ⁴⁶ "צריך לחלל שבת בשביל להביא בגדים נקיים לחיילים שנלחמים", וזאת מתוך הנמקה כי "חייל שהוא מלוכלך ובגדיו מלוכלכים לא ילחם טוב בגלל הלכלוך שהוא שרוי בו"! גם הודעה בשבת לבני משפחה על קרוב פצוע או חלל תיבחן – לעיתים ⁴⁷ – בדרך זו, למשל במקרה בו קיימת הערכה שלדיסאינפורמציה תתלווה השפעת דמורליזציה על ציבור רחב. על אחת כמה וכמה אם קיים חשש אמת של דמורליזציה ציבורית בשל תעמולת אויב, שאז ודאי וודאי יותר לחלל שבת בדרך של הפעלת מערכות כריזה ותקשורת שיאזנו את תמונת המצב המסולפת אותה מצייר האויב. אחר שכבר אצל הקדמונים הנ"ל – חזקיהו ומעשה שבנא – ראינו עד כמה הדבר מסוכן כשהוא נעשה בציבור וזה ללא ספק גובל בפיקוח נפש ממש. ומכאן גם החשבת מימד הלוחמה הפסיכולוגית, הן להתקפה והן להגנה, כחלק אינטגרלי ממצות לחימה כהלכה.

נכון הוא, והרי זה כמעט מיותר לומר, שכל הנ"ל צריך וחייב להישקל לא רק בשום שכל, אלא גם מתוך בירור מיטבי של העובדות, ניתוחן בלא פאניקה יתירה, והכל מלווה ביראת שמים ויראת הוראה. ואולם אין לכחד מלומר דברים כהווייתם: אם אחר כל זה המסקנה היא שהדבר נצרך, הרי דומה שלמיחש מיבעי, וספק נפשות כלל ישראל כרוך בעקב הסוגיה, וכל האמור לעיל הוכיח בלא ספק כי לא רק שיש להתיר בשופי, אלא ש-ליתר דיוק- יש לחייבו!

לאור כל הנ"ל, ובהתייחס לתרחישים שהוצעו בראש הדברים, נראה לומר כדלהלן:

תחושת שייכות היא חלק מהותי במוטיבציית הלחימה, ולכן – אחר הפעלת שיקול דעת – בהחלט אין לדחות על הסף סיכון חיילים לצורך מטרה מורלית. זו כאמור יכולה להיות שליחתם להכשרת מטבחים לפסח, במקום תחת אש, גם כאשר זו "כל" הסיבה. הוא הדין, עקרונית, גם ביחס לשליחת להקה צבאית, תחת אש, על מנת ש"תחמם" את לב החיילים. יתירה מזאת, עקרונית דומה שאין

⁴⁶ ר"נ סטפנסקי, ועלהו לא יבול ח"ב עמ' ריב, בשם הרב רא"ם הכהן.

⁴⁷ נכון הוא שלנושא זה מתלווים גם שיקולים נוספים, אשר נדונו זה מכבר בספרות הלכתית רפואית, ואינם מענייננו כאן, וראה לעיל - ב.

הבדל בין נדונים אלה ובין תספוקת של תזונה משופרת וכן חימום אוכל בשבת, אם כי כמובן הכל כפוף לשאלה המהותית של המידתיות: באיזו מידה – אליבא דאמת – הדבר אכן ישפר את התחושה המורלית.

עידוד: הוא הדין להתיר שליחת פסיכולוג, רב, איש רוח, בשבת, ליחידה שנמצאת בהלם קרב. אף מילוי השבצ"ק בשבת אינו מופרך לחלוטין והוא בהחלט צריך לשוב ולהיבדק – לאור השיקולים הנ"ל דומה שלמתירים זיהוי חללים בשבת, גם זה יותר.

פינוי חללים: זה כבר נימנו וגמרו חכמים להתיר סיכון חיילים וחילול שבת לצורך הפינוי, במידה והדבר אכן כרוך במשבר מורלי. כאמור, היו שהוסיפו בזה צד היתר אפילו ביחס לזיהוי חללים שבת. הודעה טלפונית למשפחה על קרובם הפצוע: דומה שלא גרע מיולדת סומא, בה התירו הן עם דרישה והן בלי דרישה, ואף ביחס להודעה על חלל דומה שבימינו, הסבירות להגעת הידיעה בדרך-לא-דרך לבני משפחה, גדולה למדי.

תקשורת המונים: מקורות מפורשים לימדונו עד כמה מורל העורף משמעותי, ולכן העקרונות הנ"ל בהחלט עשויים להתיר את השימוש, אם וכאשר ישנו חשש מבוסס לדמורליזציה בשל שמועות אותן האויב מפיץ. בהקשר זה גם למדנו שיש בהחלט מקום לצייר את האויב בצבעים "עזים" ובוהקים המביאים לשנאתו.

סוף דבר: מתבררת מידת החשיבות הגדולה שהעניקה ההלכה למימד הנפשי במלחמה, הן במישור ההתגוננות והן במישור ההתקפה.

1. הערות

ומכאן – במחילה רבה – הערות אחדות על מה שנכתב בעניינים אלה בספרים אחדים:

1. בספר הצבא כהלכה (פרק יט, סעיפים ט ואילך) נכתב: "אצל החייל הבריא לא שכיח 'שוב דעת' שמהווה גורם בפיקוח נפש ושמחמתו יותרו איסורים. לכן חיילים הנמצאים בעת מלחמה ויש להם מזון ב'מנות קרב', אין להם היתר לחמם בשבת את המזון, אם הדבר כרוך באיסור, ולכן חייל הרגיל לשתות בכל בוקר שתייה חמה אין לו היתר לבשלה בשבת, במטרה להרגיש טוב יותר, אפילו בעת מלחמה". ואולם, העקרונות שגובשו לעיל מלמדים שבראשיתו של דבר הכל חוזר תחילה לבחינה מציאותית, עובדתית, ומתוכה – הנגזרת ההלכתית. לאמור: אם נחוץ – מותר, ואם אינו נחוץ – אסור. בהתאם לכך, מנא ליה שבודאי, ותמיד, החימום אינו נחוץ – מורלית, גם אם לא פיסית! זאת ועוד, כל ההתייחסות שם אינה נותנת דעתה ליחודן של הלכות מלחמה – "עד רדתה", "ציבור" ו"קידוש השם" – שהוביל לעיתים ל"הותרה" מוחלט, ולפי זה כל ההתחשבות [נחוץ] – לא נחוץ!] אומרת מעיקרא דרשני!

2. הוא הדין ביחס להמשך הדברים שם: "... אין לחלק שאלונים בשבת לחיילים במטרה לבחון מתוך התשובות פרטים שונים הנוגעים למצב רוחם של החיילים, או הנוגעים למערכת היחסים הבין-אישיים... מילוי השיבוץ הקרבי (שבצ"ק) בשבת וריכוזו כרוכים במלאכות האסורות מן התורה. אין היתר לעשות זאת בשבת בנימוק שמילוי השבצ"ק מיישב את דעתו של הלוחם עד כדי כך שמהווה גורם בפיקוח נפש... בדרך כלל 'שוב הדעת' אצל הבריא גורם להרגשה טובה או מניעת אי-נוחות מרובה, אך אינו מהווה גורם בפיקוח נפש שמחמתו יותרו איסורים, ואין ללמוד מן היוצא מהכלל. ההכרעה צריכה להיות בכל מקרה לגופו ובשיקול רב". אף כאן יש לתמוה שכלל לא מצויינת הבחנה מהותית שחייבת להיעשות בין חולה אזרחי ובין פצוע מלחמה, ויותר מכך בין 'עת שלום'

ובין 'עת קרב', בעוד שראינו לעיל עד כמה המערכות נבדלות זו מזו, עקרונית ומעשית. זאת ועוד, ככלל החייל נדון שם כ"בריא" וזאת אף בעת לחימה, בעוד שדומה כי מצב המלחמה מגדירו תמיד כ"חולה". ואדרבה, ראה מה שכתב הרב י"י נויבירט במאמרו 'בעיות הלכה במלחמת שלי"ג', המעין, כרך כג (ב) עמוד 21, תשמ"ג: "הרישום לצורך החייל עצמו כדי להעלות את המוראל שלו, לתת לו את ההרגשה שהוא לא מספר גרידא בצבא, אלא הוא צלם אלוקים אשר התורה מחייבת להחשיבו כבריאה מה', דבר זה נחוץ מאוד".

3. הערות דומות נראה לומר על הנכתב שם פרק כ: "במקרה של פטירה או נפילה, אין להודיע למשפחה בשבת. [ובהערה]: אין בכך משום פיקוח נפש ואין חשש סביר שההודעה הרשמית תגיע בדרך אחרת ותסכן את בריאות השומעים, מפני שלפי פקודות הצבא אסור לכל חייל להודיע על הנ"ל למשפחה, אלא רק מי שהוסמך לכך". וכבר אמרנו דברינו לעיל שבעידן הנוכחי ספק גדול אם ניתן לטעון ששמועה לא תגיע, ולא בכדי העיד והעיר הר"א נבנצל על אתר: "קרוב שלי נהרג במלחמת יוה"כ, והידיעה הגיעה אלינו... באורח בלתי רישמי לפני שהגיעה ההודעה הרשמית".⁴⁸

4. גם הערת הר"א נבנצל (שם, הערות, עמ' תמ, הערה 15): "יש לדון אם גם הפגיעה ברוח העם בעורף היא שיקול בפינוי חללים... וצ"ע" - צריכה עיון, שכן מה לי מהו הגורם ל"פגיעה ברוח העם", אחר שהובהר כי כבר קדמונים ראו את "רוח העם" כמרכיב חיוני, אף מרכזי, בלחימה.

5. ועוד, סגנון הכרעת הרב אבידן, בסיפורו הנ"ל, שאותו איש רב"צ נהג כהלכה בכך ש"לא מחה בידם" תמוה, שכן הוא עצמו ניתח את המציאות והעריך "שלא היתה בו סכנה ממשית אם לא היו החיילים שותים שתיה חמה, ברם אם ישנו תהווה השתיה החמה גורם מסייע בשמירת כושרם של הלוחמים". אחר שהוא עצמו טען כי "הרי זה דומה מבחינה עקרונית ליסוד היתר הלחימה בשבת... ההיתר ללוחמים לאכול מאכלות אסורות... כך גם בענייננו: אמנם אין סכנה אם לא ישנו הלוחמים שתיה חמה, אך שתיה זו תסעוד ותיטיב עימם", ולכן "יפה נהג סמל הדת שלא מחה בידם" – תמוה ביותר והסיפא ממש מנוגדת בתכלית לרישא: אחר שבמלחמה עסקינן, האם צריך היה סמל הדת להימנע מהגשת קדלי דחזירי ללוחמים? והוא הדין כאן – אם ההשוואה במקומה, אזי הוא עצמו צריך היה לבשל ולחמם עבורם!

⁴⁸ על הודעות בשבת, שליחת פסיכולוג וכו', ראה גם ר"מ גודמן, 'היבטים אזרחיים של אירוע חירום בשבת', צהר, יג (חורף תשס"ג), עמ' 29-44; ר"א אלטשולר וכן ר"י קמינצקי, 'הנחיות לאירוע חירום בשבת', שם, עמ' 45-50; ר"ש רוזנפלד, 'התנהגות בשבת בפיגועי טרור', צהר טו (קיץ תשס"ג), עמ' 129-131; ר"ד ליאור, 'פינוי חללים בשבת', שם, עמ' 132; ר"ג פרל ור"ש אבינר, 'התנהגות באירוע חירום בשבת', שם, עמ' 133-140; ר"י רוזן, 'ישוב באירוע פיגוע – נסיעת עובדת סוציאלית ומנהיג ציבור בשבת', תחומין כג (תשס"ג), עמ' 73-88.